

AZ ÚJ PARADIGMA ÉPÍTŐKÖVEI – 3. RÉSZ

TÓTH GERGELY

A cikk első részében áttekintettük az évezredek múlttal rendelkező nagy vallások gazdasági tanításait. Kidolgozottsága és relevanciája okán külön, a második részben tárgyaltuk a keresztény társadalmi tanítást (CST). A cikk harmadik részében a reformer vagy a paradigmaváltást zászlajukra tűző alternatív közgazdasági iskolákat vesszük szemügyre, a centrum-periféria elméletet, a fejlődési gazdaságtant, a környezetgazdaságtant, az ennél radikálisabb ökológiai közgazdaságtant, végül a tudományunkat megtermékenyít(het)ő fenntarthatóság-tudományt. Célunk egy olyan új közgazdaságtan elméleti megalapozása, amely építi az embert és a társadalmat, valamint nem károsítja a környezetet bolygónk biokapacitását meghaladó mértékben. Ezt humánökonómiának kereszteltük el. A cikk a nemrég megjelent Gazdasággép c. könyv vonatkozó fejezeteinek összefoglalása.

Cikksorozatunk záró, harmadik részében megerősíthetjük a nyitó gondolatokat: A világnak paradigmaváltásra van szüksége. Az elfajult gazdasági paradigmát (az ún. ökonomizmust) kellene újra cserélni, ám ez emberi erővel szinte lehetetlen. Meggyőződésem, hogy a világ nagy változás előtt áll. Túl vagyunk a fogyasztási és növekedési csúcson – vagy legalábbis az exponenciálisnak gondolt, de valószínűleg inkább szigmoid alakot követő növekedési trendek inflexiós pontján – s ezen minták megváltozása gondolkodásbeli változással fog járni. Bármilyen erősek is a jelenlegi rendszerhez fűződő érdekek és hatalmak, ezek bámulatosan rövid idő alatt eljelentéktelenedhetnek, mint a nemesi címek a feudalizmus elmúlásával. A paradigma¹ meg fog változni, ám paradig-

1 Manapság minden sarkon találkozunk a paradigmaváltás kifejezéssel, a reklámok például előszeretettel használják egy-egy merőben új termékjellemző hirdetésekor. A fogalmat Thomas Kuhn A tudományos forradalmak szerkezete (Structure of Scientific Revolutions) c. könyve tette híressé 1962-től. Az amerikai tudományfilozófus szerint a paradigma közmegegyezés bizonyos tudomány művelői között, egy bizonyos időszakban. Ez határozza meg az adott tudomány tárgyát, feladatát, határait. Ez dönti el azt is, mik a tudományosan érvényes, ill. érvénytelen kérdésfeltevések, azaz mikor lehet egy álláspontot egyáltalán az adott tudományon belülnek elfogadni. Thomas Kuhn kifejti a paradigmaváltás folyamatát is. Ez akkor következik be, amikor a régi magyarázatok már nem működnek. A tudományág művelőinek többsége ezért átáll az új paradigmára, megváltoztatva a tudomány intézményeit, tanszékeit, szaklapjait stb. Mi a paradigmát egyfelől specifikusabb, másfelől általánosabb értelemben használjuk. Amit Kuhn paradigmának nevez, az a mi szóhasználatunkban tudományos elmélet. Egyes tudományos elméletek azonban titokzatos módon – talán feltalálóik karizmája, az idők érettsége vagy hihető voltak miatt – átlépi tudományáguk határait, s más tudományágak irányultságát, sőt a közgondolkodást is meghatározó (szuper)paradigmákká, mítoszokká válnak. Ilyen például ma a gazdaságosság, avagy ökonomizmus paradigmája. Ennek a mezőgazdaságban a nagyüzem, a cégeknél a karcsúsítás, a kutatásban a mennyiségi teljesítménymérés felel meg. A paradigma

mát váltani lehetetlen. Mégis törekedni kell rá! Közös értékrenden, az ezt szolgáló újszerű gyakorlaton, egyéni és közösségi kezdeményezéseken ugyanis nemcsak, hogy lehet, de kötelességünk is dolgozni. Különben felkészületlenül érhet minket ismert világunk széthullása, legyen az lassú (s gazdasági válság a neve), vagy gyors (pl. klímakatasztrófa, illetve népvándorlás). És lehet dolgozni átfogó elméleten is, amely szükség esetén át tudja venni az irányítást egy demokratikus, jobban mondva erőskezű diktátor nélküli, egyéni szabadságon alapuló rendszerben. Az egyéni szabadságot és az igazságos esélyegyenlőséget tarthatjuk ugyanis a kapitalizmus legnagyobb vívmányának, persze a sok ember hihetetlenül magas szintű fogyasztását – s ezzel magas iskolázottságát, életkorát, kiváló egészségi állapotát – lehetővé tevő termékek és szolgáltatások mellett. Véleményem szerint a kritikus tömeg már megvan a globálkapitalizmus utáni világhoz,² csak az összetartó, korunk problémáira választ adó elmélet nem áll még rendelkezésre.

A világban ökonomizmussá fajult modern közgazdaságtan reformjának igénye nem újkeletű. Egy teljesen új közgazdaságtan kimunkálása helyett/mellett úgy kell kísérletet tennünk a morális skizofrénia³ megszüntetésére, hogy egyesítjük a jó szándékú, s eredményeket is felmutatni tudó alternatív közgazdasági iskolákat és gazdasági tanításokat, elsősorban a következőket:

1. táblázat: „Alternatív” közgazdasági iskolák- újkori szerzők

Vallásokból levezethető gazdaságelméletek:	Világi közgazdasági iskolák:
1. Buddhista közgazdaságtan [Schumacher 1973, Zsolnai 2010]	6. Centrum-periféria elmélet [Prebisch 1950, Singer 1950, Wallerstein 1974-től]
2. Hindu közgazdaságtan [Bokare 1993, Ramrattan 2012, Vinod 2013]	7. Fejlődési gazdaságtan [Max-Neef 1992, Sen 1990, Prahalad 2005, Banerjee-Dufló 2011]
3. Iszlám gazdaságelmélet [al-Sadr 1982, Kuran 1997, Addas 2008]	8. Környezetgazdaságtan [Pearce 1989, Kerekes 1998, Ayres 1998, Pauli 2010]
4. Keresztény gazdasági tanítás [1891 Rerum Novarum – 2015 Laudato si']	9. Ökológiai közdaságtan [Georgescu-Roegen 1971, Costanza 1991, Pataki-Takács Sánta 2004]
5. Zsidó gazdasági hagyomány [Sacks 2011, Sedláček 2011]	10. Fenntarthatóság-tudomány [Boulding 1965, Brown 1984-től, Wackernagel 1996]

Forrás: Saját szerkesztés

szót ezen cikkben tehát a mindennapi gondolkodást alapvetően meghatározó tudományos (ex)elméletként használjuk, amely által – s nem amelyről – gondolkodunk, ami szinte lehetetlenné teszi a hozzá való kritikus viszonyulást.

2 A Budapest kerékpározhatóvá tételét célul kitűző biciklisták például saját bevallásuk szerint elérték a kritikus tömeget, a Critical Mass nevű rendezvényt néhány éve már nem rendezik meg, mivel elérte célját.

3 „Munkahelyemen hatékony dolgozó vagyok, munkaidő után jó ember / keresztény.” A kifejezést tudtommal Alford és Naughton [2004] használták először a jelenség leírására.

Bizonyára több kortárs iskola is számot tarthatna a „rendszeráltó”, „társadalmilag felelős”, avagy „fenntarthatósági” jelzőre, de célunk nem a teljeskörű leltár, hanem a közgazdasági elméletek kritikus tömegének kimutatása, rövid leírása és nem utolsó sorban elméleti szintézise. Foglaljuk tehát össze röviden az 1. táblázat 5 elemét!

1. CENTRUM-PERIFÉRIA ELMÉLET

A főáram egyik ki nem mondott hipotézise szerint a több pénz és gazdasági növekedés mindenkinek jó, egyaránt jobban él gazdag és szegény, az irigység és harc végleg eltűnhet. Ezt a feltételezést tudomásom szerint nem vizsgálta senki, vagy akik igen, azok épp a cáfolatához jutottak. Itt elsősorban a XX. század második felében kidolgozott, a *centrumra és a perifériára vonatkozó közgazdasági elmélet* (más néven *függőségi elmélet*) képviselőit, *Raúl Prebisch* argentin és *Hans Singer* német-angol közgazdászt említhetjük meg. Nem feledkezhetünk meg a fentieket legrendszeretettebb elméletté formáló amerikai szociológus, történész és rendszerelemző, *Immanuel Wallerstein* munkásságáról sem.

A gondolatot a globalizáció beköszöntével *Raúl Prebisch* emelte nemzetközi szintre, aki 1950-ben adta közre a *The Economic Development of Latin America and its Principal Problems* c. fő művét. Neki tulajdonítják a strukturalista közgazdaságtan, a függőségi elmélet megalkotását. A Singer–Prebisch-tézis szerint a világ gazdag (centrum) és szegény országokra (periféria) osztható.⁴ Utóbbiaknak az olcsó beszállítói szerep jut, elsődleges (értsd: alacsony feldolgozottságú) termékeket termelve. Fiatal korában Prebisch a szabadkereskedelem bajnoka volt, de a nagy válság hatására „megtért”, s a protekcionizmus szószólója lett. Később kinevezték az argentin jegybank elnökének, de ő az UNCTAD⁵ alapító főtájtára is.

A német telepések gyermekeként már Dél-Amerikában születő Prebisch-nek eleinte minden oka megvolt rá, hogy higgyen a növekedésben. Argentína 1860 és 1920 között hatalmas virágzásnak indult, főleg angliai *szarvasmarha- és búzaexportjának* köszönhetően. Ám ez függőséget is okozott, az ország főleg az összemérhetetlenül erősebb gazdaságú észak-amerikai versenytársai hatását érezte meg az 1929–1933-as világválság idején. (Mint tudjuk, az USA mindkét termékből nettó exportőr.) Prebisch és kollégái azt is megfigyelték, hogy a válság sokkal jobban sújtotta a perifériát, mint a centrumot, azaz a feldolgozottabb, nagyobb hozzáadott értékű árucikkek ára messze nem zuhant annyival, mint az elsődleges termékeké. Raúl Prebisch rámutatott a *cserearányok* (*terms of trade*) ilyen változására, amiből mindig a szegényebb országok húzták a rövidebbet. Nekik egyre több természeti erőforrásukat kell a fejlett országok számára exportálni,

4 Megjegyezzük, hogy a gazdasági térszerkezet vizsgálatára irányuló társadalmi-gazdasági fejlettséget osztályozó modern kutatások félperifériákat is megkülönböztetnek [Borzán, 2004].

5 United Nations Conference on Trade and Development – az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciája.

hogy ugyanazt az ipari termékmennyiséget importálni tudják. Ezt a jelenséget *pénzgravitációnak*, vagy *erőforrás átoknak* is nevezzük.

Prebisch-sel szinte egy időben fejtette ki tevékenységét a német származású angol közgazdász, *Hans Wolfgang Singer*. A 23 éves fiatalember az Egyesült Királyságba menekült 1933-ban, ahol Joseph Alois Schumpeter meggyőzte John Maynard Keynest, hogy fogadja egyik első PhD-tanítványává a Cambridge-i Egyetemen. Singer mestereihez hasonlóan hatalmas ívű pályát futott be. 1947-ben az ENSZ frissen alapított gazdasági osztályán az első három alkalmazott közgazdász egyike volt, később az UNIDO⁶ Gazdasági Osztályának munkatársa, majd az UNRISD⁷ igazgatója, Bretton Woods egyik kidolgozója lett. 1950-ben jelentette meg fő művét, egy empirikus tanulmányt, *The Distribution of Gains between Investing and Borrowing Countries (A haszon megoszlása a befektető és kölcsönfelvevő országok között)* címmel. Ennek alapján ismeri a világ a már leírt törvényszerűséget Prebisch–Singer-tétel néven.

Prebisch-nél három, Singernél két évtizeddel később született *Immanuel Wallerstein* amerikai szociológus, akit globális kapitalizmuskritikája miatt Noam Chomsky-val és Pierre Bourdieu-vel együtt az antiglobalizáció szürke eminenciásának tartanak. Fő művét *A modern világgazdasági rendszer*-t négy kötetben adta közre [1974, 1980, 1989 és 2011]. Saját bevallása szerint ennek megírására az 1968-as „világforradalom”, azaz a diáklázadások inspirálták. Wallerstein nagy jelentőséget tulajdonított az Észak–Dél szembenállásnak, 1980-tól az USA-t hanyatló hegemonként írta le. Szerinte a kapitalista rendszer egyre több ember számára hoz nyomort a jólét helyett, s ezért – véleménye szerint – a szocializmus fogja felváltani. Wallersteinnek a kritikusai szemére vetik a gazdasági determinizmust, azaz hogy elhanyagolja a társadalmi intézményeket, csupán a gazdasági érdekek által vezérelt képződményeknek tekintve őket. A világrendszert perifériára, félperifériára és centrumra (magterületre) osztja. Itt fontosak a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt helyek: magterületen (centrumban) van az az ország, amelyikben a kapitalista gazdaság leginkább profitábilis termékeit, ún. *vezértermékeit* állítják elő. Centrumország az az ország, amelyek gazdaságában az ilyen termékek gyártása van túlsúlyban. Wallerstein a részben általa kidolgozott, ún. *világrendszer-elmélettről*, sokrétű tudományos munkásságáról és a világ állapotáról kéthavonta megjelenő értékeléseiről lett nemzetközileg elismert szaktekintély. Magyarországon is ismert név, 2010-ben Miszlivetz Ferenc készített vele interjút, amelyben így nyilatkozott:

„Alapvetően a jelen és a következő évtizedek fő politikai törésvonalát nem a kapitalizmuson belül látom, hanem abban, hogy mi fogja felváltani a kapitalizmust mint világrendszert. Két alapvető alternatíva van – de ez komplikáltabb, mint ahogy látszik. Azért komplikáltabb, mert egyik oldal sem egységes. Ez egyik oldalon vannak azok, akik a davosi szellemet akarják, de ezen belül is két meglehetősen eltérő verzió létezik. Az egyik verzió szerint keményen fel kell lépni, és el kell nyomni minden oppozíciót. [...] A másik verziót azok képviselik, akik azt gondolják, hogy egy hierarchikus rend-

6 United Nations Industrial Development Organization – Az ENSZ Iparfejlesztési Szervezete.

7 United Nations Research Institute for Social Development – Az ENSZ Társadalmi Fejlődés Kutatóintézete.

szert sokkal puhább és finomabb módon is meg lehet teremteni, például emberek kooperációja révén. [...] Ők azok, akik a környezeti fenntarthatóság ügyét támogatják. [...] A másik oldalon mély megosztottság mutatkozik a „világ-baloldal” vagy a társadalmi igazságosságért küzdő mozgalmak soraiban. Mivel itt találhatóak azok, akik egy horizontális, alulról építkező világot vizionálnak, amely a Jó Élet számtalan variánsát foglalja magába. Ez az, amit a latin-amerikaiak Buen Vivirnek hívnak, ami alatt egy olyan világot értenek, amelyben a gazdagság igazságos elosztása generációk számára biztosítja a Jó Életet. [...] Mindenki, aki elmegy a World Social Forum összejöveteleire, hall ezekről a vitákról – ezek a viták mindenhol jelen vannak.” [Miszlivetz, 2010]

A 2008-as közgazdasági Nobel-díjban Paul Krugman, az amerikai Princeton egyetem közgazdásza részesült, aki tovább vizsgálta a centrum-periféria hipotézist.

Krugman „integrálta a nemzetközi kereskedelemre és a gazdaság földrajzi összefüggéseire vonatkozó, korábban össze nem illesztett kutatási területeket” – olvasható a bizottság közleményében. Lehet, hogy a perifériák és félperifériák néhány évtized múlva már a belső piacuk védelmét, s nem a globális kereskedelmet tekintik majd üdvöztetőnek? Ez egy „fekete hattyú” lenne; egy 200 éves trend megfordulását jelentené...

Akárhogy is, a szegény országok és csoportok felemelésének kérdése az ökológiai válság megoldása mellett biztosan elsőrendű fontossággal fog bírni a közeljövő közgazdaszai számára. A szakma legfrissebb irodalma kezd is mélyebben foglalkozni e kérdéssel.

2. FEJLŐDÉSI GAZDASÁGTAN

Ezen részben tárgyaljuk a *fejlődési közgazdaságtan* két fiatal, reményteli képviselőjét, az indiai *Abhijit Banerjee*-t és a francia *Esther Duflót* – akik mindketten az amerikai MIT-n dolgoznak. Előttük azonban hosszabban foglalkozunk a szakma legmagasabb elismerését átvevő *Amartya Sennel*, aki témájánál fogva igencsak ritka fajtája a Nobel-díjas érényökonómusnak.

Amikor *Amartya Kumar Sen* 1998-ban átvehette a Nobel-díjat „a jóléti közgazdaságtanhoz való hozzájárulásáért”, a főáram fellegvára, a Wall Street meglehetősen fanyalgással fogadta az eseményt: „Sen egy dologban volt igazán kiemelkedő. Abban, hogy hírneve mennyire felülmúlta munkájának színvonalát...” avagy „nemigen tett mást, mint hangot adott azoknak a zavaros nézeteknek, amiket a világunkat meghatározó baloldaliaknak tulajdoníthatunk.” [Pollock, 1998]. Sen munkásságát megismerve láthatjuk, hogy a szabad piacgazdaság híve, Adam Smith nyomdokain jár, s olyan intézmények tanáraként ismerte meg a világ, mint a *Massachusetts Institute of Technology*, a *London School of Economics, Oxford, Cambridge*, 1986 óta pedig kisebb megszakításokkal a *Harvard* professzora. Mivel érdemelte hát ki Amartya Sen a Wall Street Journal vezércikkírójának vitriolos tollát?

Mindössze azzal, amit elemzései fókuszába helyezett – kutatási témája ugyanis nem a tőzsdei mozgások hosszú távú elemzése vagy magasan matematizált makroökonómiai fejtegetés, hanem az éhezés és a valódi emberi fejlődés gazdaságtana, a mélyszegénység, a nemek közötti egyenlőtlenség és a politikai liberalizmus mélyen gyökerező kapcsolata. Ezt nevezzük fejlődési, avagy jóléti közgazdaságtannak. A Nobel-díj Bizottság értékelése szerint azért részesült e kitüntetésben, „mert etikai dimenziót vitt egy olyan területre,

amelyet jó ideje a számok világába zárkózó szakemberek uralnak” [Sen 2003: a könyv ismertetője]. Ez az etikai dimenzió abban foglalható össze, hogy míg a közgazdaságtan bálványai az utóbbi időben az anyagi mutatók voltak – a jövedelem, nyereség, GDP, s persze leginkább mindezek gyorsuló növekedése –, addig Sen központi kategóriája a szabadság. Fő tétele szerint a szabadság kibővítése a fejlődés elsődleges célja s egyben legfőbb eszköze. Ezt magyarul is megjelent *Fejlődés mint Szabadság* című könyvében fejti ki [2003].

Első komoly könyve 1981-ben jelent meg *Szegénység és éhínség* címmel, amiben bebizonyította, hogy az éhezés nem annyira az abszolút élelemhiány következménye, okai sokkal inkább az élelem egyenlőtlen elosztásában keresendők. A személyesen megtapasztalt bengáli éhínséget elemezve arra a következtetésre jutott, hogy elég élelmiszert állt rendelkezésre, de bizonyos csoportok, például a vidéki földnélküliek vagy a városokban szolgáltatásból élők (fodrászok stb.) nem kerestek elegendő pénzt annak megvásárlásához. Az okok között szerepelt a brit katonai megszállás, a pánikvásárlás, a spekulációs készletezés, az irreálisan magas árak kizsarolása stb. Mindezek a térségben is dúló háborúra vezethetők vissza. 1943-at írunk, a nyugati világ kevéssé érdeklődik India problémái iránt. A csaknem 40 évvel később megjelent elemzésében azonban Sen megdöbbentő felfedezésre jut: az éhínség évében Bengálban nem kevesebb, hanem több élelmiszert termeltek, mint a megelőző bő esztendőkből. A szörnyű tragédia nem volt szükséges!

Sen [1985] elméletében nem a közgazdaságtanban szokásos *negatív szabadság* fogalmát alkalmazza, hanem a *pozitív*. Ez az általa bevezetett *képesség megközelítés*: a bengáli szegényeknek – negatív – szabadságukban állt ételt vásárolni, ám pozitív szabadságuk nem volt meg rá: nem tudtak megmenekülni az éhhaláltól egy kellő élelmiszertartálékokkal ellátott ország közepén! Sen továbbfejlesztette elméletét *Equality of What* c. cikkében [1979], amelyben az amerikai állampolgárok választási jogát hozza fel példaként. Elméletileg ez minden nagykorút megillet, ám valójában meglehetősen üres jogról van szó. A jog pozitív értelemben „használható”, csak akkor képesség, ha el tudunk jutni a szavazás helyére, és egy sor egyéb feltétel teljesül. A legfontosabb, hogy eléggé képzetek, műveltek és bölcsek vagyunk a szavazáshoz.

Sen az egyik fő szerzője az ENSZ (UNDP) rendszeresen megjelenő *Emberi Fejlődés Jelentésének* (Human Development Report), de legnagyobb port felverő cikke a *100 milliárd nő hiányzik!* címet viseli [1990]. Ebben – különösen Ázsiában – a férfiakat és nőket megillető eltérő jogokat teszi felelőssé a két nem eltérő halálozási arányaiért.

Nem Amartya Sen volt az első közgazdász, aki a szegények problémáinak megoldását nem várta *automatikusan* a piactól vagy az összgazdagodástól. A tankönyvkiadókra talán legnagyobb hatással lévő neoklasszikus közgazdász, a keresleti-kínálati függvény kidolgozó Alfred Marshall az egyetemi szünetekben London nyomornegyedét járta. Kitaratóan hangoztatta azon véleményét, miszerint a közgazdaságtan egyedüli legitimációja a szegénység elleni harc [Marshall, 1890].

A mai szakemberek is rátaláltak a témára. A 2011-es év fejleménye *Abhijit Banerjee és Esther Duflo* könyve a következő címmel: *Poor Economics: A Radical Rethinking of the Way to Fight Global Poverty (A szegények közgazdaságtana: A globális szegénység elleni harc radikális újragondolása)*. Az indiai származású Banerjee a Ford Alapítvány nemzetközi professzora a *Massachusetts Institute of Technology*-n, Duflo pedig a Poverty

Alleviation and Development Economics Professor⁸ címet viseli, szintén az MIT-n. A két fiatal szakember Sendhil Mullainathannal az *Abdul Latif Jameel Poverty Action Lab* társalapítói, további intézményekhez kapcsolódva.⁹ Banerjee elnyerte az *Infosys* díjat, 2011-ben pedig a Goldman Sachs *Business Book of the Year* kitüntetését. Esther Duflo az *Economist* a világ nyolc élenjáró fiatal közgazdásza közé sorolja, a *Time* Magazin pedig felvette listájára a világ 100 legbefolyásosabb gondolkodója közé, 2011 áprilisában.¹⁰

Ezeket az iskolákat különböző megnevezésük ellenére összefoglalóan a *szegények közgazdaságtanának* vagy szegénységi közgazdaságtannak is nevezhetjük. Ismereteink szerint még csak most kezdik használni ezt a kategóriát, így elsőre nem tűnik szerencsés választásnak. Mégsem tartjuk jónak a fejlődési vagy jóléti közgazdaságtan kifejezést, sem a függőségi (ill. centrum-periféria) elméletet.¹¹

3. KÖRNYEZET-GAZDASÁGTAN

A *környezet-gazdaságtan* az ökológiai változatánál kevésbé filozofikusan és mélyen, adókkal és egyezményekkel operálva, mondandóját görbékkel illusztrálva keres technikai lehetőséget a környezet megóvására. A már idézett Környezet- és természetvédelmi lexikon az alábbiakban határozza meg a tudományágat [Láng, 2002]:

„A **környezet-gazdaságtan** a gazdasági tevékenységnek a természeti környezet minőségére gyakorolt hatását feltáró, a fenntartható fejlődés alapelveit szem előtt tartó, a környezeti problémák közgazdasági szempontú vizsgálatát előtérbe helyező új tudományág. A ~ mind a makro-, mind a mikroökonómia elméleti alapjaira és módszertani eszköztárára támaszkodik, de a mikroökonómiai kötődés a meghatározóbb. Makroökonómiai vonatkozásban a gazdasági növekedéssel, a természeti tőke számbavételével, az inflációval, a munkanélküliséggel stb. kapcsolatos, környezetvédelmi indíttatású új megfontolások, míg a mikroökonómia terén az externáliák, a hatáselemzés, a költség-hatékonyság-elemzés, a költség-haszon elemzés, a kockázatelemzés, a határértékek, az ökoadó stb. tartoznak a fogalomkörébe.”

Ebben a részben a környezet-gazdaságtan iskolateremtő hazai képviselőjének, *Kerekes Sándornak* a munkásságát tárgyaljuk. Kerekes Sándor a Budapesti Corvinus Egyetem Környezetgazdaságtan és Technológia Tanszékének alapítója és sokáig tanszékvezetője. Iskolaalapító, a szó legigazabb értelmében, számtalan tanítvány mestere.

Kerekes Sándort legfogékonyabb éveiben érte az ENSZ környezetről szóló, 1972-ben tartott stockholmi konferenciája, valamint Meadows és társai *A növekedés határai c.*

8 Az USA-ban nagyon gyakran magán- vagy intézményi támogatók alapítanak egy-egy katedrát, professzúrát, általában – de nem mindig – saját nevüket is belevéve a professzor tituluszába. Innen a magyar fül számára bonyolult hangzású név: A Szegénység Felszámolása és Fejlesztési Közgazdaságtan professzora.

9 Innovations for Poverty Action; Consortium on Financial Systems and Poverty; NBER.

10 *International bright young things*, *The Economist*, December 30, 2008; *Time Magazine: The 2011 Time 100: Esther Duflo*.

11 Ezek mind implikálják, hogy a mostani fejlődési modellünk, ha nem is tökéletes, de optimális.

könyve [1972]. Kutatási területe elmozdult a környezeti technológiától a felelősség és egyéb társadalomtudományi kérdések felé, de a technológiai kötöttségeket sosem felejtí el. Ezt bizonyítja például a vörösiszap-baleset okán a környezeti katasztrófákról írt cikke [Kerekes, 2011].

A környezet-gazdaságtan klasszikusainál kell kitérnünk az itt leggyakrabban hivatkozott két nagy közgazdász teóriájának bemutatására; *Arthur Cecil Pigou*-ról és *Ronald Coase*-ről van szó.

Pigou 1920-ban jelentette meg *Economics of Welfare* c. fő művét. Ebben lefektette a szabad piac, a laissez faire határait, és azt is leírta, hogy mikor kell az államnak beavatkoznia a gazdasági folyamatokba. Szembeszállt a láthatatlan kéz teóriájával; nem hitte el, hogy ami az egyénnek jó, az a társadalmat is szolgálja, nem bízott a piac harmónia-teremtő erejében, a politikusoknak akart segíteni a társadalom jólétének növelésében. Neoklasszikus foglalkoztatáselmélete szerint a munkanélküliség oka a bérek merevsége és a pangó munkapiac. Kortársait jó pár évtizeddel megelőzve az elsők között ismer- te fel a nyersanyagkészletek piaci motivációjú kizsigerelését. Ő a környezetgazdaságtan egyik alapteoretikusa: szerinte adókkal kell visszaszorítani a szennyezést. Pigou a társadalmi költségeket (szakszóval az externáliákat) a termelésre terhelt általános adók segítségével vélte megfizettetni. Okfejtése szerint így kisebb lesz a termelési volumen, hiszen nagyobbak a költségek. Érvelésének gyengéje, hogy az adó optimális szintjének megállapításához ismerni kellene az egyéni tiszta határhaszon görbe mellett az externális határköltséget. Ez a gyakorlatban nyilván lehetetlen [Kerekes, 1998].

A környezet-gazdaságtannak – feltehetőleg tudtán és szándékán kívül – másik alapító atyja az 1991-ben Nobel-díjjal kitüntetett *Ronald Harry Coase*. Pigou-val szemben Coase azt állítja, hogy a piac magától, állami beavatkozás nélkül is eljut a társadalmi optimumra. Ennek csupán az a feltétele, hogy a tulajdonjogok meghatározottak legyenek. Coase híres tétele szerint a rendszer alku útján eléri a társadalmi optimumot függetlenül attól, hogy ki rendelkezik a tulajdonosi jogokkal [Kerekes, 1998]. Coase *The Problem of Social Cost (A társadalmi költségek problémája)* c. cikkében [1960] fejtette ki elméletét a gőzmozdony – tegyük hozzá, nem túl korszerű és kissé irreális – példáján keresztül. Az alaphelyzet az, hogy a gőzmozdony által „externáliaként” kibocsátott szikráktól meggyullad a szomszédos búzamező. A vonatjegy árában nem szerepel az ilyen károk megtérítése, ezért azt a társadalomnak kell viselnie. Azonban az állam nem akar adót emelni, s a szerző is eltanácsolja ettől. Szerinte a vasúttársaság fizethet kártérítést, amiből a farmer másutt termeszt búzát, vagy a gazdák fizetnek a vasútnak egy olyan berendezés üzembe állításáért, amelyik megelőzi a szikrakipattanást.

Coase nem a környezet-gazdaságtanban akart nagyot alkotni, számára az igazi szerencsét egy diákkorában készült dolgozat hozta meg: 22 évesen, a London School of Economics hallgatójaként írt egy munkát a tranzakciós költségekről, amelyet a közgazdasági Nobel-díjat odaítélő bizottság 59 esztendő múltán méltónak talált a szakma legmagasabb rangú elismerésére.

Felülről tekintve a környezetgazdálkodás témaköreire, azt találjuk, hogy a tudományág nem teljesen váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Az externáliák közül csak az elavult technológiákkal együtt járó, ún. *buta szennyezéseket* sikerült internalizálni vagy eltüntetni, a szennyezési jogok piaca és az ökohatékonyság messze nem tudja ellensú-

lyozni az abszolút mennyiségek növekedéséből adódó környezetszennyezést.¹² A vállalati környezetvédelmi funkció legitimálta ugyan a természet megóvását a vállalatoknál, legalábbis ami a jogszabályokban lefektetett kötelező minimumot illeti, de egyben zárványosította is a szervezet középvezetői, technokrata szintjén. Nagyon kevés nagyvállalat rendelte alá stratégiai céljait a fenntartható fejlődésnek, s ezt igencsak nehéz megtenni. Messze vagyunk még a Kerekes Sándor által felvázolt integrált, magától értetődő környezettudatosságtól:¹³

„Ez egy olyan szakterület, aminek az lenne jó, ha megszűnne. Ez már azt jelentené, hogy minden szakmában jelen van ez a fajta gondolkodás. De sajnos nem efelé tartunk...” [Tóth, 2010: 17]

Meg kell még említenünk a környezet-gazdaságtan jelenleg talán legaktívabb amerikai képviselőjét, *Robert Costanzát* és nemrég elhunyt angol élharcosát, *David W. Pearce*-et. Elismervén a környezet-gazdaságtan elméleti és gyakorlati érdemeit, összefoglalásképpen azt mondhatjuk, hogy a fenntartható paradigmára való átálláshoz sajnos önmagában nem képez megfelelő erőt. Amiben szempontunkból a leginkább maradandót és előrevívót alkotott, az a környezeti gondolkodás közgazdasági eszközökkel való leírása mellett az externáliák alapos felderítésének tárgyalása. A tudományban a negatív bizonyítás is bizonyítás, a környezet-gazdaságtan cáfolta azt a logikusnak tűnő hipotézist, hogy a külső – többnyire negatív – gazdasági hatások közvetlen módon internalizálhatók lennének. Vagy el kell fogadnunk ezt az egyre fájóbb tüskét a fogyasztói társadalmunk körme alatt, vagy a megoldást valahol sokkal mélyebben-magasabban kell keresnünk.

4. ÖKOLÓGIAI KÖZGAZDASÁGTAN

A XX. század iskolaalapító gondolkodója a román-amerikai matematikus, statisztikus és közgazdász *Nicholas Georgescu-Roegen*. Neki köszönhetjük a természettudomány visz-

12 Nem véletlen, hogy a vállalati gyakorlatba viszonylag könnyen átültethető az ökohatékonyság, azaz a környezetterhelés fajlagos csökkentése; míg az abszolút „zöldülést” jelentő ökohatékonyság vagy ökoeredményesség térnyerése ennél sokkal nehezebb, hiszen a fajlagos eredményeket könnyen ellensúlyozhatja a vállalatok valós vagy vélt növekedési kényszeréből származó kibocsátásnövekedés [Harangzó, 2008a, 2008b].

13 A környezettudatosság gyakorlati hasznát elemezve Csutora Mária [2008, 2011, 2012] igen érdekes következtetésre jut: több mint ezer ember megkérdezésén alapuló vizsgálatai szerint a vallott és megélt környezettudatosság nem feltétlenül jelent kisebb ökológiai lábnyomot. A szerző „mozgójárda” hasonlata szerint saját haladásunkat (séta) a rendszer (mozgójárda) felgyorsíthatja, lassíthatja, extrém esetben az ellenkezőjére is fordíthatja. Furcsa módon a megélt vallásosság (pl. a mértékletesség érénye) jobban korrelál a lábnyommal, azaz fordított arányban van vele, mint a zöldköznapi praktikák. A legmegdöbbentőbb, hogy még a formalizált vallásosság (maga módján hívó, ill. egyházhoz tartozónak vallja magát) lábnyomra való hatása is kimutatható statisztikailag. Azok, akik valamilyen nagy egyház tanításait követik, kisebb ökológiai lábnyommal bírnak és boldogabbak, függetlenül attól, hogy magukat környezettudatosnak vallják-e. Akik viszont nem vallásosak, csak környezettudatosak, azok ökológiai lábnyoma nem kisebb, habár boldogabbak, mint a materialista-hedonista világnézetűek [Csutora – Zsóka, 2014].

szemelését a természetet határtalannak, ingyenes vagy igen olcsó termelési tényezőnek tekintő utilitárius közgazdaságtanba. Ezt az 1971-ben megjelent *Az Entrópia törvénye és a gazdasági folyamat* c. fő művében fejtette ki.

Ifjú éveiben – még a végleges USA-ba települése előtt – a Harvardra kapott ösztöndíjat, ahol Joseph Schumpeter tanítványává vált. 1935–1936-ban témánk szempontjából négy jelentős publikációt adott közre, amelyekben azt bizonyította matematikai úton, hogy a klasszikus ökonómia racionalitásképe által sugallt haszonmaximalizálás empirikusan nem bizonyítható vagy cáfolható [Georgescu–Roegen, 1935, 1936 in: Pataki, 2002]. Ha komolyan belegondolunk ebbe az eredménybe, azt kell mondanunk, hogy a főáramú közgazdaságtan bő kétszáz év alatt felépített, ma már a természettudományos egzaktuság látszatát keltő vára igencsak ingatag alapokon nyugszik. Nincs sok értelme (túl)matematizálni egy gondolati rendszert, ha az axiómái hitkérdésnek számítanak. Georgescu-Roegen ugyanitt foglalkozott a *közömbösségi görbével* is. Következtetésének lényege: a jószágok – még az emberek preferenciarendszerében sem – szabadon felcserélhetők, átválthatók. Mintegy három évtizeddel később a parasztgazdaságokat vizsgálva hasonló következtetésekre jutott: először is kiemelte a *közösségi haszon maximalizálását* az egyéni hasznosság mellett (a könyvben más helyeken ezt nevezzük objektív hasznosságnak), másodsor rámutatott, hogy a gazdasági elemzés tárgya nem az individuális gazdasági szereplő (egyén, esetleg a család mint fogyasztó, vagy a parasztgazdaság mint termelő), hanem a *faluközösség*. Harmadszor kiemelte a nem kvantifikálható és haszonökonómiai szempontból nem kezelhető tényezők fontosságát, úgymint *szóbeli hagyományok*, vagy a *biológiai alapok általi szigorú meghatározottság*.

Georgescu-Roegen legfőbb új megállapítása a termodinamika második törvényének alkalmazása az ökonómiában. Ezt az 1971-ben megjelent, *Az entrópia törvénye és a gazdasági folyamat* című könyvében fejtette ki. A nevezett fizikai törvényt ezen a néven először Sadi Carnot francia tudós fogalmazta meg 1824-ben. Eszerint egy izolált rendszerben a hőmérsékleti, nyomásbeli vagy kémiai potenciálkülönbségek az idők folyamán kiegyenlítődnek, a rendezetlenség irányába haladnak. A rendezetlenség mértéke az entrópia. Az ember és alkotásai, valamint az élő természet ezzel szemben a nagyfokú rendezettség „mesterművei”. A rendezettség létrehozása energiát igényel, ami nem korlátlan, emellett óvatosan kell bánnunk a folyamatokkal is, mert sok közöttük a visszafordíthatatlan. (Kapcsolódó fogalom az ún. exergia, amely a rendszerben lévő energia hasznosítható, munkára fogható maximumát jelenti.) A termék alacsony, a belőle keletkező hulladék magas entrópiájú. Bolygónk végső soron zárt rendszer, amelynek egyetlen külső erőforrása a Nap.

A termodinamika második törvénye cáfolja az örökmozgó, a *perpetuum mobile* elkészítésének lehetséges voltát. Georgescu-Roegen arra mutatott rá, hogy a gazdaság mégis – ráadásul egyre növekvő – örökmozgóként értelmezi önmagát, ugyanis alacsony entrópiájú (rendezett) energiaforrásokból és anyagokból állít elő részben, ill. először termékeket és szolgáltatásokat, másodsor magas entrópiájú anyagot és energiát (szennyezés, hulladék stb.). A cél így csak az lehet, hogy a gazdasági folyamat gyorsítása helyett lassítsuk azt, miközben maximalizáljuk a termékek és szolgáltatások hasznosságát, vagy olyan gazdasági rendszert építünk ki, amely entrópiát csökkent működése közben, így növekedése nem kell, hogy korlátozott legyen.

Meg kell állnunk itt egy pillanatra, és kitekintenünk az ökológiai közgazdaságtan

mesterének gondolati rendszeréből, amely a fizika és az ökonómia területén mozog. Még az utilitárius elmélet szerint is csökken a fogyasztó határhasznossága, a cikk folytatásában tárgyalandó morálökonómiai irányzat, az egyház társadalmi tanítása szerint pedig a materiális növekedés hasznossága csakis annyiban hasznosság, amennyiben az ember fejlődéséhez, az ember emberebbé válásához járul hozzá. Ritka és csodálatos az összhang a két teória között: az erők mindenáron való anyagi növekedése helyére nem a csökkenés vagy zéró növekedés kerül, hanem a gyengék növekedése, hiszen az ő hasznosságukat (és ezzel a felettek objektív hasznosságát) nagymértékben emeli az anyagi növekedés, az emberhez méltó létfeltételek (elsősorban az egészséges ivóvíz, a táplálék, a ruha, a hajlék és az „alapcélú energia”)¹⁴ megteremtése. Visszakanyarodva Roegenhez: az általa korán feltárt két fontos feltétel, a rendszer határossága, illetve az elemzés egységének kiterjesztése az egyénről a közösségre megerősíti fenti megállapításunkat.

Georgescu-Roegen munkássága a főáramú közgazdászok passzivitása ellenére sem maradt hatás nélkül. A nagy közgazdász-matematikus-statisztikust több részdiszciplína tartja atyjának, elődjének. Saját iskolájának tekintik az ökológiai közgazdaságtant, amely csak mára kristályosodott ki ezen a néven. A Környezet- és természetvédelmi lexikon szerint

„az **ökológiai közgazdaságtan** a közgazdaságtan azon radikális irányzata, amely a fenntarthatóság megteremtésére törekszik. A gazdasági tevékenységgel és szempontokkal szemben az ökoszisztémák, az élővilág egészségének és zavartalan működőképességének megőrzését tartja szem előtt. Ugyanez nem mondható el a környezet-gazdaságtanról, amely a gazdasági és környezeti szempontok azonos figyelembevételére, optimalizálására törekszik. Az ~ a gazdasági tevékenységet arra a szintre kívánja visszaszorítani, amely az ökoszisztémák megújuló és szennyezéseket, melléktermékeket asszimiláló képességén belül van. Ennek érdekében alkalmazza a k.-i kvóták és a k.-i tér eszközét. [...] A hagyományos közgazdasági elvek „átáramlásos” jellegével szemben a természeti folyamatokat utánzó „cirkuláris” elvet igyekezik követni.” [Láng, 2002]

5. FENNTARTHATÓSÁG-TUDOMÁNY

Végül a fenntarthatóság tudományának kialakulását vesszük szemügyre, legalábbis ennek gazdasági vonulatát [Kiss, 2011]. Tesszük ezt *Kenneth Boulding* munkásságának ismertetésén keresztül.

Kenneth Edwart Boulding angol-amerikai közgazdászként, békemozgalmárként és kvéker misztikusként vonult be a tudománytörténetbe. A XX. század második felében nála bukkant fel az elsők között a korlátozott világ gondolata, híres „úrhajós gazdaság” metaforáján keresztül.

Első közgazdasági művét 21 évesen írta. Címe: *A „kiszorítási költség” koncepciójának helye a gazdaságelméletben*. A kéziratot a *The Economic Journal* nagyhatalmú szerkesztője, J. M. Keynes – kisebb javításokkal – közlésre elfogadta. Nem csekély eredmény egy

¹⁴ Pl. fűtési, főzési, mosási.

oxfordi egyetemistától! Boulding ettől fogva elkötelezte magát a közgazdaságtan mellett. 1932-ben kétéves ösztöndíjat kapott a *Chicagói Egyetemre*, az Egyesült Államokba.

A gondolkodó szavát tette a közgazdaságtannal szemben, hogy ez a tudomány túlságosan nagy hangsúlyt helyez az egyensúlyra: „Az egyensúly a közgazdaságtanban valamiféle szentséggé vált, és nagyon komolyan elterelte a figyelmet a hérakleitoszi örök változás valós világáról” [Boulding, 1992]. Ezzel együtt nem tagadta, hogy létezik egyensúly a világban, csak azt állította, hogy az nagyon ritka és nagyon átmeneti jelenség. Ha belegondolunk, hogy a közgazdászok milyen odaadással kutatják az egyensúlyi helyzeteket, s ha ezt összevetjük Boulding előző kijelentésével, akkor megállapíthatjuk, hogy a közgazdászok aránytalanul nagy erőfeszítést fejtenek ki egy olyan helyzet kutatására, feltárására és magyarázatára, ami a gyakorlatban szinte nem is létezik. Ki tudja, hol tartana a közgazdaságtan, ha ezeket az erőfeszítéseket tényleges problémák kutatásába fektették volna a közgazdaságtan művelői?

A közgazdaság „(el)romlásának” okait kutatva Boulding még két tényezőt említ meg. Az első a *stock* és a *flow* állományok körüli konfúzió. Erre épül Ernst Schumacher egyik gondolata, aki *A kicsi szép* című kultuszművében éppen arról elmélkedik, hogy az emberiség a természeti kincseket jövedelemnek, nem pedig tőkének tekinti, s ennek megfelelően feléli azokat. A második – amelyet Boulding a közgazdaságtan legjelentékenyebb megoldatlan problémájának tart – a makroelosztás jövedelemoldali problémája.

„Számos bizonyíték van arra, hogy a nettó üzleti beruházások volumene és a tőketulajdonosok háztartási célú vásárlásainak mértéke alapvetően meghatározza, hogy a nemzeti jövedelem mekkora hányadából lesz profit. [...] Ez a makroelosztás a piacgazdaságok szempontjából kritikus kérdés.” [Boulding, 1992].

De kik rontották el a közgazdaságtant? – teszi fel a kérdést Boulding. Felsorol ugyan néhány nevet (Ricardo, Cournot, Jevons, Walras), de igazából nem a nevek a lényegesek, hanem az, hogy végül a matematikánál köt ki, mint a közgazdaság „elferdülésének” forrásánál. Számos mondattal találkozhatunk esszéjének ebben a rövid, befejező részében, amely napjaink *mainstream-alternatív* vitájában is elhangozhatott volna. Így például Boulding azt írja, hogy miközben a matematika hasznosságát senki sem kérdőjelezi meg, az bizony előfordulhat, hogy a matematika olyan „intellektuális sznobizmushoz” vezet, amely például csak akkor fogad el egy közlésre szánt közgazdasági cikket, ha az „fel van turbóztatva” kizárólag „kozmetikai” célú és szükségtelen matematikai betétekkel. Miközben nagyon-nagyon kevés olyan állítás van, különösen a társadalmi rendszereket illetően, amelyet kizárólag a matematika segítségével lehet megválaszolni.

„Meggyőződésem, [...] hogy a matematikai rögeszme kényszerítette zsákutcába a közgazdaságtan fő irányát. És minél „zsákabb” az utca, annál elszigeteltebb [a közgazdaságtan] a valóságtól, annál nagyobb biztonságban érzi magát, s annál több olyan ember vesz részt benne, akik egymásnak osztogatnak elismeréseket.” [Boulding, 1992].

Kenneth Boulding úgy tekintett a közgazdaságtanra, hogy annak nem önmagát, hanem az embereket kell szolgálnia. A széttöredezettség ellensúlyozására Boulding megalkotta az *Általános Rendszerelméletet* (*General Systems Theory*), az *evolúciós közgazdaságtan* egyik első szószólójaként pedig párhuzamot vont a gazdasági és a biológiai fejlődés között. Kenneth Boulding mégsem a fentiek miatt, hanem egy 1966-ban írt esszéje okán került elsőnek alternatív közgazdászaink közé. Ennek címe: *Az eljövendő*

„Föld-úrhajó” közgazdaságtana. Bár a kifejezést nem ő használta először,¹⁵ ő tört át vele a szakmabeliek tudatán. Eszerint a jövő már nem úgy fog kinézni, mint a *cowboy-gazdaság*, határtalan meghódítandó mezőkkel, ahová a fehér ember hozza el a rendet. Meg kell tanulnunk az úrhajós életmódot, a szűkös, belátható időn belül nem újratermelő készletek takarékos beosztását.

A bolygó fenntarthatatlanságára figyelmeztető tudósok sora hosszan folytatható lenne. Nem akarván messzire kanyarodni, itt csak a Worldwatch Intézet alapítóját, *Lester Brown*t említjük. Brown 1984 óta évente megjelenteti *A világ helyzete* c. átfogó jelentést, 50-nél több önálló és társszerzős könyvet írt a globális környezeti problémákról, műveit 40 nyelvre fordították le. Hazánkban leginkább a 2012-ben alakult *Túlélés Szellemi Körhöz* kapcsolódó tudósok hallatják hangjukat a fenntarthatatlan fejlődés tényeiről [Láng – Kerekes, 2013]. Néhány név az alapítók közül: Gyulai Iván, Kerekes Sándor, Hetesi Zsolt, Láng István, Lányi András, Vida Gábor. Az általuk feltett kérdés:

Mi lesz Magyarországgal a következő évtizedekben, egy rohamosan átalakuló világban, ahol a Föld népessége drámaian növekszik, míg a természeti erőforrások fogyatkoznak, és a társadalmi különbségek szakadékká mélyülnek? [TSZK, 2012]

A fenntarthatóság-tudomány legnépszerűbb mutatója, az ökológiai lábnyom.¹⁶

6. ÖSSZEFOGLALÁS

Cikkünk első részében áttekintettük a modern közgazdaságtan öt olyan iskoláját, melyek alternatívnak számítanak, mivel fő célkitűzésük nem az anyagi haszon további fokozása, hanem annak igazságosabb elosztása, a bolygó természeti erőforrásainak megőrzése. A második részben öt nagy vallás gazdasági tanítását foglaljuk össze, majd kísérletet teszünk az elméleti szintézisre.

Az egydimenziós (az anyagi növekedésre mint egyfajta céleszköze koncentráló) közgazdaságtani elméletet két lépésben véljük megreformálhatónak. Első lépésben a természettől tanulva alkothatunk olyan alapelveket, majd programokat, amelyek nem hordozzák magukban a fenntarthatatlanság problémáját. Ezt bionómiának kereszteltük el:

A bionómia az élet és az élővilág törvényeinek gondos tanulmányozásán alapuló új közgazdaságtani elmélet, amelynek célja az élet – kiemelten az emberi közösségek – szolgálata.

Második lépésben azonban túl kell lépniünk a kézzel foghatón, a pozitívizmust meg-

15 A Föld-úrhajó legkorábbi ismert említése Henry George nevéhez fűződik, aki 1879-ben kiadott *Progress and Poverty* c. műve IV. könyvének 2. fejezetében használta. 1965-ben Adlai Stevenson híres, az ENSZ-ben tartott beszédében fordult elő a metafora, rá egy évre pedig az ismert közgazdász, Barbara Ward adott ki ezzel a címmel könyvet. Ekkor született Boulding esszéje is.

16 A téma legteljesebb áttekintése Kocsis Tamás [2010] cikkében található az ökológiai lábnyom, a GDP és a szubjektív jóllét kapcsolatáról.

haladva kell a magasabb rendű felé törekednünk, egységes célt vive a közgazdaságba. Ez a gazdaságteológia, amit a következőképpen definiálhatunk:

A gazdaságteológia a morálökonómia iskolájába tartozó gazdaságfilozófia, amely az anyagiakat az Isten felé haladás, az emberi felemelkedés egy eszközének tekinti, s amely leginkább a világvallások, az alternatív közgazdasági iskolák és a fenntartható fejlődés tanaiból áll össze.

A közös nevező megtalálása érdekében az „új közgazdaságtannak”, új szintézisnek a humánökonómia nevet adjuk, ahol

főáramú közgazdaságtan + Bionómia + gazdasági teológia = humánökonómia.

IRODALOM

- XIII. Leó (1891): *Rerum novarum* – XIII. Leó pápa enciklikája a munkáskérdésről. (Az első pápai szociális körlevél). <http://uj.katolikus.hu>
- Addas, W. A. J. (2008): *Methodology of Economics: Secular Versus Islamic*. International Islamic University Malaysia Press.
- Alford, H. J. – Naughton, M. J. (2001): *Managing as if Faith Mattered: Christian Social Principles in the Modern Organization*. University of Notre Dame, Indiana.
- Banerjee, A. – Duflo, E. (2011): *Poor Economics: A Radical Rethinking of the Way to Fight Global Poverty*. Public Affairs, New York.
- Bokare, E. J. (1993): *Hindu Economics: Eternal Economic Order*. Janaki Prakashan.
- Borzán A. (2004): *Interregionalizmus a dél-alföldi magyar-román határ mentén* – Tessedik Sámuel Főiskola Gazdasági Főiskolai Kar, Békéscsaba.
- Boulding, K. E. (1965): *The economies of the coming spaceship Earth*. Kenneth E. Boulding Papers, Archives (Box # 38), University of Colorado at Boulder Libraries.
- Boulding, K. E. (1992): “What went wrong with economics?” In: *Towards a New Economics*. Edward Elgar Publishing Limited.
- Brown, L. R. (2008): *Plan B 3.0 – Mobilizing to Save Civilization*. Earth Policy Institute, New York – London.
- Coase, R. H. (1960): *The Problem of Social Cost*. Journal of Law and Economics, Vol. III. October 1960. 1.
- Csutora M. (2008): *Measuring tradeoffs between sustainability issues*. In: Csutora, M. – Marjainé Szerényi, Zs. (szerk.): EMAN-EU 2008 Conference, Budapest, 22–26.
- Csutora M. (2011): “From eco-efficiency to eco-effectiveness? The policy-performance paradox.” *Society and Economy* 33(1): 161–181.
- Csutora M. (2012): „One More Awareness Gap? The Behaviour–Impact Gap Problem” *Journal of Consumer Policy*, 35: (1) 145–163. o.
- Csutora M. – Zsóka Á. (2014): „May spirituality lead to reduced ecological footprint? Conceptual framework and empirical analysis.” *World Review of Entrepreneurship, Management and Sustainable Development*, 10(1): 88–105.
- Georgescu-Roegen, N. (1935): “Fixed coefficients of production and the marginal productivity theory.” *Review of Economic Studies*, 20: 40–49.
- Georgescu-Roegen, N. (1936): “The pure theory of consumer’s behavior” *Quarterly Journal of Economics* 50, 545–593.

- Georgescu-Roegen, N. (1971): *The Entropy Law and the Economic Process*; Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Harangozó G. (2008a): „Mitől zöld egy vállalat - avagy mit is jelent a jó környezeti teljesítmény?” *Vezetéstudomány* 39(1): 27–36.
- Harangozó G. (2008b): „A környezeti teljesítményértékelés módszerei.” *Vezetéstudomány* 39(2): 38–50.
- Kerekes S. (1998): *A környezetgazdaságtan alapjai*. Aula, Budapest.
- Kerekes S. (2011): „Contradictions inherent in the management of natural and industrial disasters.” *Journal of Environmental Sustainability* 1: 39–49.
- Kiss K. (2011): „Rise and Fall of the Concept Sustainability.” *Journal Of Environmental Sustainability* 1: 7–18.
- Kuran, T. (1996): “The Discontents of Islamic Economic Morality.” *American Economic Review*, 438–442.
- Kocsis T. (2010): „„Hajózni muszáj!” A GDP, az ökológiai lábnyom és a szubjektív jóllét stratégiai összefüggései.” *Közgazdasági Szemle*, 6: 536–554.
- Láng I. (szerk.) (2002): *Környezet- és természetvédelmi lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Láng I. – Kerekes S. (2013): „Megalakult a Túlélés Szellemi Kör.” *Magyar Tudomány*.
- Marshall, A. (1890): *Principles of Economics*. Macmillan & Co. Ltd., London.
- Meadows, D. – Meadows, D. – Randers, J. – Behrens, W. W. III. (1972): *The Limits to Growth - A report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*. Universe Books.
- Miszlivetz F. (2010): *A viszonylagos szabad akarat pillanatában vagyunk. Interjú Immanuel Wallersteinnel*. Magyar Tudomány, MTA, Budapest.
- Pataki Gy. (2002): „Biofizikai közgazdaságtan és entrópia - Bevezetés Nicholas Georgescu-Roegen közgazdasági munkásságába.” *Kovács*, 4:1–4.
- Pataki Gy. – Takács Sánta A. (2004): „Bevezetés. A modern közgazdaságtan: a társadalomtudományok királynője.” In: Pataki Gy. – Takács Sánta A. (szerk.): *Természet és gazdaság. Ökológiai közgazdaságtan szöveggyűjtemény*. Typotex, Budapest.
- Pollock, R. (1998): *The Wrong Economist Won*. Wall Street Journal.
- Prebisch, R. (1950): *The Economic Development of Latin America and its Principal Problems*. United Nations, New York.
- Ramrattan, L. B. (2012): *Towards a Framework for a Hindu Economic Model*. <http://dharma-civilization.com/2012/11/towards-a-framework-for-a-hindu-economic-model>. Letöltve: 2016. december 25.
- Sacks, J. (2012): *Has Europe lost its soul? address given at the Pontifical Gregorian University*. <http://www.rabbisacks.org/has-europe-lost-its-soul-transcript-of-lecture-delivered-at-the-pontifical-gregorian-university-rome/> Letöltve: 2016. december 25.
- Schumacher, E. F. (1973): *Small is Beautiful – A Study of Economics as if People mattered*. Blond & Briggs.
- Sedláček, T. (2012): *Economics of Good and Evil: The Quest for Economic Meaning from Gilgamesh to Wall Street*. Oxford University Press, Oxford.
- Sen, A. (1979): *Equality of What*. The Tanner Lecture on Human Values, Delivered at Stanford University.
- Sen, A. (1985): *Commodities and Capabilities*. Oxford University Press, Oxford.

- Sen, A. (1990): *More Than 100 Million Women Are Missing*. New York Review of Books.
- Sen, A. (1999): *Development as Freedom*. Oxford University Press, Oxford.
- Sen, A. (2003): *Fejlődés mint Szabadság*. Európai Könyvkiadó, Budapest.
- Singer, H. (1950): "The Distribution of Gains between Investing and Borrowing Countries." *The American Economic Review*, 40(2): 473–485.
- Tóth G. (2010): „Zöld”, magyar és közgazdász – Kerekes Sándor, Képmás, Budapest.
- TSZK (2012): *Megalakult a Túlélés Szellemi Kör*. <http://greenfo.hu/hirek/2012/03/03/megalakult-a-tuleles-szellemi-kor>. Letöltve: 2016. december 25.
- Vinod, H. D. (2013): *Handbook of Hindu Economics and Business*. CreateSpace Independent Publishing Platform.
- Wackernagel, M. – Rees, W. (1996): *Our Ecological Footprint – Reducing Human Impact on the Earth*. New Society Publishers, Gabriola Island.
- Wallerstein, I. (1974): *The Modern World-System, vol. I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. Academic Press, London - New York.
- Wallerstein, I. (1980): *The Modern World-System, vol. II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750*. Academic Press, New York.
- Wallerstein, I. (1989): *The Modern World-System, vol. III: The Second Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730–1840's*. Academic Press, San Diego.
- Wallerstein, I. (2011): *The Modern World-System, vol. IV: Centrist Liberalism Triumphant, 1789–1914*. University of California Press, Berkeley.
- Zsolnai L. (szerk.) (2010): *Boldogság és gazdaság – A buddhista közgazdaságtan eszméi*. Typotex, Budapest.